

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ НАРОДІВ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Олександр Лисенко (Київ)

Деякі методологічні аспекти дослідження національної політики сталінського й гітлерівського режимів у період Другої світової війни

*Самодержавство народу — найстрашніше
самодержавство, бо воля одного і
воля небагатьох не може так далеко
сягати своєї претензії, як воля всіх.*

М. Бердяєв

У 1918 р. М. Бердяєв писав: «Проблема націоналізму і проблема імперіалізму дуже загострені світовою боротьбою народів. У галузі думки одним з плодів нинішньої війни буде філософія націоналізму та філософія імперіалізму»¹.

Великий філософ був переконаний, що коли після Першої світової війни Росія претендуватиме на роль світової держави, їй необхідно буде докорінно змінити національну політику. «Велика світова імперія, — зазначав він, — в основі якої лежить сила, а не слабкість пануючого національного ядра, не може вести націоналістичної політики, що викликає зло у тих народів, які вона охоплює, навіть всім нелюбов до себе і жагу визволення... Російська (русская) політика може бути лише імперіалістичною, а не націоналістичною, й імперіалізм наш, за нашим становищем у світі, має бути щедро-дарчим, а не хижацько-віднімаючим»².

¹ Бердяєв Н. Судьба России. — М., 1990. — С. 110.

² Там само. — С. 111.

Дещо по-іншому трактує російський імперіалізм і націоналізм Р. Конквест. Стверджуючи, що російський націоналізм виник порівняно недавно, він наголошує: «Російська імперія завжди розглядалась не як етнічна чи навіть культурна цілість, а як просто імперія: слово «російський» стосується саме імперії, воно не має етнічної коннотації слова «русский». Це слово символізує саму імперію, безперечно, російську й православну за змістом, але ідентифіковану так лише частково.

Це правда, що давня (й поступова) анексія Росією України призвела до придушення українських культурних інституцій...

Відомо, що Російська держава більше, ніж будь-яка інша, засновувалася на принципі, який був супротивний нормальному розумінню громадянства»³.

Відсутність громадянського суспільства, з одного боку, створювала передумови для виникнення тоталітаризму, а з іншого — сприяла оформленню опозиції у національно-визвольні рухи.

Проукраїнську риторику радянського керівництва слід розглядати виключно як обумовлений прагматичними міркуваннями технологічний інструментарій. Підтвердженням цього є не тільки покvapливе припинення необережного експерименту з українізацією, процес над Спілкою визволення України, розгортання боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» тощо, а й конкретні кроки Кремля в Західній Україні у 1939–1941 рр. Свідомо протиставляючи поляків українцям, Кремль загравав з національними почуттями останніх. «Возз'єднання» Західної України із загальноукраїнським материком мало на меті продемонструвати турботу більшовиків про долю українського народу й стимулювати його лояльність щодо сталінського режиму. Однак сама природа системи, виплеканої «кремлівськими мрійниками», що не могла і дня прожити без жертв, запустила механізм терору в Західному регіоні. Його розпізнавальні сенсори реагували на етнічні, релігійні, політичні, морально-психологічні, соціокультурні та будь-які інші ознаки нелояльності, а ненаситне нутро захоплювало все більше людей.

Однією з особливостей політики «червоного імператора» у сфері національних стосунків (як і в інших галузях суспільного життя) стало поєднання превентивних заходів з тими, які були детерміновані певними обставинами. У першому випадку йшлося не тільки про справжню, а й уявну опозицію режимові. Вважаючи Польшу ворожою державою, радянське керівництво відразу після ліквідації Другої Речі Посполитої вдалося до масштабних депортацій т.зв. «польських осадників», які разом з біженцями налічували 210,6 тис. осіб⁴. Водночас радянська влада почала

³ Конквест Р. Роздуми над сплундрованим сторіччям. — К., 2003. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 85.

загравати з українською спільнотою краю, протегуючи її соціально-економічним і культурно-освітнім зусиллям. Та радянські спецслужби з першого дня перебування в західних областях республіки системно відстежували всіх, хто міг становити хоча б потенційну загрозу новій владі: інтелігенцію, священнослужителів, членів націоналістичного підпілля. Про «результативність» цієї роботи свідчить кількість в'язнів — 34 тис., — які утримувались у тюрмах регіону. Не зумівши вивезти всіх їх на схід, Берія дав наказ про фізичне знищення бранців. Подібна доля чекала на багатьох польських військовополонених, громадських і політичних діячів.

Інтелігенцію, селян, робітників, священників тисячами розстрілювали у в'язницях у перші дні війни, коли, можливо, саме цих набоїв не вистачало, аби стримати ворожу навалу.

До категорії «ворожих» народів потрапили етнічні німці, які проживали на території Союзу. За «пособництво гітлерівським загарбникам», «ворожу налаштованість до Рад» з різних куточків країни, у тому числі із Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Харківської областей і Криму, почалося виселення німецьких родин. Надумана фальсифікація презумпції їх вини не викликає жодного сумніву.

З 1943 р. настає черга «детермінованих» репресалій. Але, як і в першому випадку, в їх основі лежить система колективного заручництва за національною ознакою. У 1944 р. з Кримського півострова депортовано 229 тис. татар, греків, болгарів, вірменів. З вересня 1944 р. пішов потік спецпоселенців із Західної України — «членів родин оунівців»⁵.

Однак Сталін не був би самим собою, якщо б обмежився тільки терором проти цілих народів. Ще в ході війни розпочалась широко закроена антиунійна акція, внаслідок якої з весни 1946 р. припинила існування Греко-католицька церква — одна з найбільш авторитетних інституцій, яка підтримувала національно-демократичний політикум та ідею суверенності України.

Показово, що інтенсивність каральних акцій режиму практично не залежала від зовнішньополітичної і внутрішньополітичної ситуації. У 1939–1940 рр. їх можна пояснити бажанням ліквідувати потенційну «п'яту колону» з антикомуністично налаштованих «елементів». Коли ж перемоги на німецько-радянському фронті практично визначили кінцевий результат війни, Сталін вдався до тривіальної помсти цілим народам і категоріям населення: «остарбайтерам», військовополоненим.

Чим можна пояснити такі масштабні репресії, що виходять за межі здорового глузду і будь-яких, навіть найбільш цинічних розрахунків?

⁵ Бердяєв Н. Зазн. праця. — С. 104.

Як не дивно це звучить, — Сталін боявся. Боявся народів, вождем яких його величали, боявся втратити контроль і владу над ними, яку чисто по-азійськи розумів як всевладність тирана і позахмарного мешканця Олімпу.

Більшовицький алгоритм управління і технологія влади формувалися в руслі філософії насильства і принципового невизнання соціокультурної множинності та політичного плюралізму. Симфонія між державою і народом в уявленні Сталіна означала тотальне упокорення й уніфікацію всіх форм життя, в тому числі національного.

Іншими політичними кроками Кремль спробував підкріпити лояльність українських національно свідомих сил. Національним почуттям українців мали лестити орден Б. Хмельницького, перейменування 4-х фронтів в Українські, а державницькі домагання покликані були забезпечити формальні атрибути суверенітету республіки — наркомати оборони і закордонних справ та членство УРСР в ООН.

Користуючись правом переможця, радянський лідер вирішив і «польське питання» на користь «українського», відсунувши західні кордони на «лінію Керзона». Сталін отримав гідну сатисфакцію за приниження і кривди, яких завдала Польща «першій державі соціалізму».

Однак оцінювати «польське питання» виключно через кризу двосторонніх радянсько-польських стосунків — значить, бачити лише частину проблеми. Геополітичний пасьянс склався таким чином, що «польське питання» виявилось у фарватері загальної лінії Москви на зміцнення власних позицій у повоєнній Європі. Це був засіб тиску на союзників і компенсації за морально-політичні втрати за підтримку Францією й Англією Варшави у міжвоєнний період.

За останні 10–15 років було здійснено справжню інтелектуальну атаку на проблему українсько-польських стосунків, причому позиції вітчизняних і польських істориків «притиралися» у безпосередніх контактах, гострих дискусіях, суспільній апробації. Генеральною методологічною лінією для висвітлення питань вважається широкий історичний контекст, відмова від комплексу провини однієї зі сторін.

Слід визнати, що проблема українсько-єврейських взаємин, особливо в роки Другої світової війни, не пройшла такого «чистилища». І це нез'ясоване, нерозпізнане минуле тягне нас за собою, не дозволяє висповідатись і чесно дивитись один одному у вічі.

Характер українсько-єврейських стосунків визначався як внутрішніми (суто міжетнічними), так і зовнішніми впливами. Незрідка зовнішні, нав'язані іншими силами чинники виявлялися домінуючими. Р. Конквест з цього приводу зазначає: «Поляки, євреї, німці, українці, росіяни мільйонами жили собі впереміш у стані непевної загальної ворожості. Але тільки з виникненням «наукового» антисемітизму в останні роки XIX сторіччя

антисемітизм став програмою, Ідеєю — хоча й тоді він був ще спорадичним явищем. Громадська війна в Росії принесла з собою й масштабні погроми, але вони все ще були в душі прадавньої племінної, чи релігійної, чи класової ворожнечі...

Нацисти, напавши на Радянський Союз, спочатку досить легко могли підбурювати місцеве селянство чинити наскоки на єврейські поселення. Але нарікали, що швидко настала апатія, й операції справжнього геноциду не діставали підтримки у місцевого люду»⁶.

Тут слід позначити відомості між нацистським антисемітизмом та антисемітизмом українців. Німецька філософська й політична думка, література закладали у суспільну свідомість виключність та обраність німецького народу. Ще задовго до приходу Гітлера до влади Дреус говорив про необхідність творення німецької релігії, релігії героїзму, суто арійської, але не християнської чи антихристиянської⁷.

Модифіковану, антихристиянську версію цієї релігії і витворили нації.

Саме вони піднесли на ірраціональний рівень місянське призначення німців і прирікали інші народи, в т.ч. єврейський, на заклання.

Оформлений відповідною організацією і атрибутикою, «юдео-більшовизм» став тією рідиною для «промивання мізків», якою відомство Геббельса отруювало населення окупованих територій.

Чи можна з повною відповідальністю казати, що ці зерна впали у живий ґрунт? Для цього слід зробити невеликий історичний екскурс. Не претендуючи на вичерпну картину того, як складалися українсько-єврейські взаємини в минулому, спробуємо зупинитися на кількох, можливо, й не визначальних, та все ж важливих моментах.

Практично кожна більш-менш консолідована етнічна спільнота рано чи пізно вдається до територіальної, економічної, військово-політичної, релігійної, мовної, культурної експансії. Методи і форми поширення свого впливу й завоювання нового життєвого простору у багатьох народів суттєво відрізняються.

Здавна дифузія єврейського етнічного компоненту в українській та польській соціуми здійснювалась, в основному, через економічну і науково-культурну ніші. Солідаризм і певна замкнутість єврейської спільноти, мовні та релігійні відмінності створювали відповідні бар'єри, увінчані дражливими міфами й стереотипами, забобонами й пересудами.

Та все ж за складної соціально-економічної ситуації саме цей сегмент співжиття виявився ареною конкуренції, з якої час від часу вибухало протистояння у насильницьких формах.

⁶ Конквест Р. Зазн. праця. — С. 85.

⁷ Бердяєв Н. Зазн. праця. — С. 104.

Для прикладу: в середині XVII ст. 114 тис. осіб єврейського походження, які мешкали на Правобережжі, отримували зиск від шинкарства.

У Галичині споювання місцевого люду і привласнення його землі набуло загрозливого характеру. Населення Камарнянського і Турчанського повіту в кінці XIX ст. щороку пропивало по 100 тис. крейцерів. У період 1885–1895 рр. євреї скупили в українських селян за півціни 14,4 тис. моргів землі (10%).

З XVI ст. одним із найбільш політичних, економічно-правових заходів уряду Польщі стало запровадження пропінатії, яка відкрила шляхи для швидкого економічного зміцнення єврейства й зубожіння українців. Все це запрограмовувало майбутні конфлікти.

Іншою, більш складною була ситуація в містах, де, власне, й виривало політичне життя. ОУН виступала проти всіх держав, які розчленували Україну, а євреїв звинувачували в тому, що поділяли комуністичну ідеологію.

Нацистська доктрина базувалася на вищості арійської раси над іншими. Цей догмат став опорним пунктом політичного курсу керівництва III Райху в національній сфері. Стратифікація етнічних груп загарбаних територій за расовою ознакою одних (циган, євреїв) прирікали на цілковите знищення, а інших (слов'янські народи) — на часткове «скорочення» (шляхом голоду та фізичної ліквідації), депортації та відсепарування осіб арійського типу.

Керуючись принципом «розподіляй і володарюй», гітлерівська окупаційна адміністрація прагнула посіяти зерно міжнаціонального розбрату, зіштовхуючи між собою українців, поляків, росіян, євреїв. Одним із наслідків цієї лінії стала кривава Волинська трагедія, хоча справжні масштаби українсько-польського протистояння значно ширші.

Історикам належить детально вивчити методи, за допомогою яких нацисти так би мовити «регулювали» українсько-російські стосунки (мова, етноконфесійна політика, статус «фольксдойче» тощо). Назагал можна говорити, що в даному випадку Берлін прагнув обмежити російські впливи в Україні, хоча водночас жорстоко лімітував організовані громадсько-політичні вияви української національної свідомості.

Експлуатуючи концепт «юдео-більшовизму», гітлерівська верхівка намагалася виправдати геноцид європейського єврейства. Небезпідставно побоюючись повного несприйняття населенням окупованих країн способу, яким здійснювалося «остаточне розв'язання єврейського питання», нацисти синтезували етнічний і суто політичний компоненти і вивели іудейсько-більшовицьку «загрозу» в ранг виклику Німеччині та її союзникам. Та якщо політика і практика лідерів III Райху щодо євреїв в Україні в принципі з'ясована, то ґрунтовних досліджень зворотного зв'язку, тобто

реакції неєврейського населення на Голокост, ступеня його заангажованості (ідеологічної, ментальної, організаційної) в ці акції, участь у русі Опору (ми донині й приблизно не знаємо реальної кількості «праведників миру»), явно бракує.

Відтворення загальної картини неможливе без розкриття форм і засобів діяльності румунських окупаційних властей у південно-західному регіоні України, яка мала свої специфічні риси й спрямування.

До кінця не з'ясованим залишається т.зв. «русинське питання», зокрема в тій частині, яка пов'язана з його каталізацією зовнішніми чинниками. І хоча слід вести мову про комплексне вивчення даної проблеми, все ж є підстави вважати, що найбільш вагомі результати можна очікувати від з'ясування не етнографічних чи мовних, а, насамперед, політичних і ментальних аспектів.

На відміну від митців і політиків, науковці мають один розкішний привілей: відмовитися від евфемізмів, облудних образів і сумнівної солідарності на будь-якому політичному, етнічному, конфесійному підґрунті і фіксувати правду.

Було б зайвим нагадувати, що це і є родова ознака та призначення історичної науки.